

Az őrjáró boldogtalansága

A Kádár-korszakba lelkileg és szellemileg bele kellett rokkanniuk azoknak, akik hinni akarták, hogy az, aminek mondja magát. A belerokkanáshoz nem volt elég a kognitív disszonanciából fakadó felületi hinni akarás. Mély hinni akarás kellett hozzá. Olyan, amilyenre önérzetet, önképet, öngazolást, becsületet, szellemi és közéleti életpályát alapoznak.

Akik szembekeverültek a rendszerrel, akár úgy, hogy szocialista alapról tagadták annak szocialista voltát, akár úgy, hogy a szocializmust magát tagadták, fizikailag és egzisztenciálisan veszélyeztetettebbek lehettek, de lelkileg és szellemileg éppen ellenkezőleg.

Ez van, ezt kell szeretni, mert jobbat nem engedélyez számunkra a történelmi sorsunk; volt és lehetne rosszabb – ennek a belátásnak a társadalmi dominanciája volt az, amit nemzeti közmegegyezésnek hívtak, holott semmiféle társadalmi szintű egyezkedésről nem volt és nem lehetett szó.

Ez a belátás adta a rendszer békéjét és stabilitását, ameddig adhatta, de annak némának kellett lennie, legalábbis a szélesebb nyilvánosság szinterein. A rendszer explicit legitimációja azon a tézisen alapult, hogy az magasabb rendű a világban működő többi rendszernél; egy magasabb minőségű világrend és társadalmi rend, a kommunizmus felé halad; ezt a haladást képviseli; levezethető – és csak ez vezethető le – a marxizmusból.

Ezt a fedőelméletet lehetett ellenzéki alapon tagadni, lehetett vele nem törődni, lehetett meg nem gondolt gondolatként, felszínesen, mélyebb belegondolás nélkül, a kognitív disszonancia oldásaként rábólintani, és lehetett cinikusan, hamissága tudatában hirdetni. Ezek a lelki és szellemi túlélés alkalmas stratégiái voltak. Akik viszont elkötelezetten hinni akartak a fedőelméletben, belülről megélt igazságként akarták hirdetni, azok ebbe tönkrementek.

A leglelkötelezettebb, legtöbbször hivatott hinni akarók egyikének, Pándi Pálnak a nyilvánosság előtt ismeretlen élete, szellemi és lelki elkilátástalanodásának folyamata tárul fel abban a megrendítő szöveggyűjteményben, amelyet fia, Kardos András abban a tudatban állított össze, hogy annak megjelenéséhez, rejtett élete feltárásához Pándi (született Kardos) Pál soha nem egyezett volna bele. (Pándi Pál: *Teherpróba*. Válogatta és az előszót írta Kardos András. Magvető, Tények és Tanúk, 2022, 676 o.)

Pándi Pálban egy életkedvvel, életörömmel teli, jelentős polgári irodalmár veszett el.

Éppoly szeretetteljes, mint amilyen igényes, magas mércét állító polgári családban nőtt fel. A kiváló debreceni zsidó gimnázium éltanulója volt, önképzőköri elnök. Nem kevésbé kiváló, Baumgarten-díjas irodalmár, műfordító, kritikus édesapja volt érése legfontosabb éveit

ben az osztályfőnöke. A házukban megfordultak a *Nyugat* Debrecenbe látogató alapemberei. Kamaszkorában megismerkedett Szép Ernőtől és Szabó Lőrincről Komlós Aladáron keresztül a korszak számos jelentős alkotójával. A naplója szerint „húgom egyszerre három nyelvet tanult, azonkívül kitűnően zongorázott és balettre is járt. Anyámnak akkor szereztük a legnagyobb örömet, ha esténként Apuval hármamba[n] elkezdtünk németül, franciául és angolul társalogni, vagy ha Éva húgom a zongorán nekikezdett egy-egy szép melódiának. [...] Köröttünk dúlt a második világháború. Törődünk is mi vele! Ha szombat délutánonként engedély nélkül ellógtunk a lányokkal a moziba, vagy bebújtunk a diákcuki sarkába, hát kellett egyéb a boldogsághoz! [...] 44-ben Apunak már két könyve is megjelent. [...] Soha még ilyen jól nem éltünk. A könyvekkel Apu sokat keresett, gyakran jártak Anyuval Pestre, mi gyerekek egymás után kaptuk az új ruhákat.”

Maga a polgári idill. És akkor jött a vészidőszak.

Pándi édesanyjával és húgával Strasshofba került. Deportálásuk történetét naplóban rögzítette, amelyről soha nem beszélt a fiának sem. A deportálásról sem. Egyszer gimnazista fia feltett neki erről egy kérdést. Belekezdett a válaszba, és az első mondat közepén elsírta magát. Soha többé nem beszéltek erről.

„Nekem legyen mondva” (mir gesagt) – ezzel olvashatta volna ezt a naplót a deportáltak túlnyomó többsége. Strasshof a többi lágerhez képest maga volt a paradicsom. Sokkal szabadabban jártak-keltek, folyamatosan szerezhettek ezt-azt, élelmiszert,

kenyerjegyet, pénzt. Pándi be is csajozott. Igen életrevalóan, talpraesetten mozgott ebben a többihez képest igen laza táborigényben.

De ez a kivételezettség az életre szóló traumán már nem enyhített. A debreceni gettó szörnyű körülményei, az utazás halálfélelme, a majd nem agyonlövés az egyik állomáson, a halál mindenkori közvetlen lehetősége elég volt az „Auschwitz-szindrómához”, nem kellett hozzá Auschwitz. Azoknak sem, akik viszonylag könnyebben, a fronttól és fagytól távol úszták meg a munkaszolgálatot, vagy Budapesten dekkoltak.

Egy tizennyolc éves fiú, aki olyan társadalomban szocializálódott, amelyben népek, származási csoportok egységes minősítése természetes volt, nem a lágerben fog ebből kinőni. A naplónak nemcsak az Auschwitz-elfojtás, a zsidó-tabu miatt kellett mély rejtésben maradnia, hanem az ilyesféle mondatok miatt is: „Pest és több magyar város ellen terrortámadást intéztek az angolszások. Biz’ Isten, egy magyarért sem fáj a szívem.” „Rajta, fiúk, törjétek ki a nyavalyás magyarok nyakát.” „Megható volt, amint a bécsi internálótáborban az apróság rákezdett a magyar nemzeti imára. Istenem, vajon fog-e még nekünk Magyarországra valaha »nemzet«-et, »otthon«-t, »hazá«-t jelenteni?” Ahhoz, hogy a harmadik mondatra igen legyen a válasz, az előző kettőt mélyen el kell rejteni. Miként ezt is: „A velem együtt dolgozók csak rosszabbították véleményemet a deportált zsidók viselkedéséről. Az eddigi uraknak szokatlan volt a lapátolás, kőemelések, s a rossz koszt miatt is elégedetlenkedtek, az ortodoxok pedig mindég gyűlölték a munkát.”

A marxista igénnyel fogalmazó Pándi kivetette ezeket a mondatokat a tudatából. De kivethette-e a tudatalattijából? A lelkéből? Tolnai Gábor a Pándiról készült interjúkötetben (Csáky Judit – Kovács Dezső: *Rejtőzködő Legendárium*, Szépirodalmi Kiadó, 1990) azt mondja: „ő is teljesen elbizonytalanodott a magyarságát illetően. [...] Ez a komplexus, sajnos, Pali egész életére rányomta a bélyegét.” Kardos András ezt az előszóban úgy kommentálja, hogy „nem apám zavarodott meg a magyarságában, hanem a magyarság »zavarodott meg«, amikor voltak, és nem kevesen, akik a zsidókat nem tekintették sem magyarnak, sem embernek.” Tehát még a békeviselt, középkorú fiú is visszafog tizennyolc éves szemléletéhez!

88

Ahhoz, hogy Pándi pályája kilátástalanságba fusson, kellett a vészkorszak, de nem volt elég.

Pándi még a huszadik születésnapját sem ünnepelte meg, amikor 1946-ban az első kritikája megjelent. Ez Szép Ernő *Emberszag* című művéről szól, és szebb szöveg, mint amit Pánditól valaha olvastam, pedig elég sokat olvastam. Azt érti meg és fogadja el ekkor Szép Ernőtől, amit később soha: „Szép Ernőt nem rázzák meg társadalmi igazságtalanságok, s mikor úgy érzi, hogy méltánytalanság történik vele, gyermeteg őszinteséggel elgügyögi (gondoljunk például a *Gyermekjátékra*), de kezét nem szorítja ökölbe sem osztályharcos elszántság, sem a kisemmizettek dühe. Emberi és írói attitűdjében humanista életszemlélet egyesül a gyermeklélek páratlan szelektáló és asszimiláló képességével, mely csak azt fogadja be és csak úgy, ami és ahogyan neki

tetszik. [...] egész magatartása is hitesebbé vált azáltal, hogy rosszban és még rosszabban is megmaradt annak, ami volt: könnyednek, bizakodónak és gyermetegnek.” A Szép Ernő-i hangulat „megfosztja az eseményeket súlyuktól, tragédiákat lényegüktől, s az összezsúfolt emberek párjától – penetráns szaguktól”. „Sokkal inkább uralkodik ezen a könyvön a lírai elem, semhogy az események tárgyilagos képéhez, a légkör nyomasztó feszültségéhez egészen közel vihetne. Viszont éppen ez avatja az *Emberszagot* irodalmi érdekűvé-értékűvé, s emeli magasan a féldokumentációs-félirodalmi, meg nem emésztett és meg nem érlelt eseményekkel zsúfolt, nyershús- és frissvérszagú irodalom fölé.”

Nagyon érzékletes, pontos, invenciózus leírás – és megértő. Toleráns. Ami ekkor méltatásra indította Pándit, a későbbiekben vádiratra indította volna őt, s végtelenül kétségbe ejtette volna, ha egy ilyen könyv kritikai visszhangjában annak az ifjú Pándinak a hangja uralkodott volna.

Ez a kritika mutatja, milyen kiváló szellem szolgálta volna a magyar irodalmat, ha szabadon szolgált volna. Ha további munkásságát nem kísérték volna végig az ideológiai szempont és az esztétikai szempont „összeütközései és dilemmái”, ahogy azt az Eötvös-kollégiumból kiebrudaltak egyike, Németh G. Béla kifejtette, kritikus megbecsüléssel emlékezve Pándira.

Az 1949 előtti évekről ezt olvassuk az előszóban: „(Még a fordulat előtt rövid ideig Szabolcsi Miklóssal együtt tanít a zsidó gimnáziumban Pesten.) Pándi az Eötvös Collegium népszerű és tehetséges diákja, amennyire meg tudom ítélni, valamiféle vagány, de

szorgalmas egyetemista, talán tekintélye is van.”

Ez még nem az a Pándi. A koalíciós években az átütő tetterőt és tettlehetőséget mutató kommunista párthoz csatlakozni még nem jelentett feltétlenül hosszabb távú útválasztást. Sokan léptek be ekkor a kommunista pártba Hamvas Bélától Krassó Györgyig és 1956 számos mezei harcosáig, akiknek azután egészen más irányba vitt az útjuk.

A pándisághoz vezető első fontos lépés nyilván az 1949-es több hónapos bentlakásos pártiskolai agyomosás volt. Abból kilépve vett részt az Eötvös-kollégium halálra tisztogatásában és írta meg neofita inkvizitorként haláláig szégyellt Lukács-ellenes cikkét a *Csillag* decemberi számába.

De bármit is írt Pándi 1949 és 1956 között, azt még nem a reménytelen és magányos hinni akaró írta. Abba még nem kellett belenyomrodni. Mert ami akkor volt, azt nem állapotnak, hanem átmeneti harci helyzetnek lehetett tekinteni. Nem pedig egy hosszú békekornak, melynek nem látszik a vége. „Most azért van így, hogy hamarost ne legyen így.” Pár röpke év nem volt elég, hogy ezt a hitet elapassza, kiváltképp nem az 1953-as cezúrával együtt.

Pándi Pál 1956 nyarán (mai szemmel nézve rendkívül eufemisztikus, de akkor) tabutörő írással számolt be romániai élményeiről és a magyar kisebbség ottani helyzetéről; reformpártiként üdvözölte még júniusban a Petőfi Kör vitáit, majd október 23-án az ifjúság alapvető változásokat követelő mozgalmát, s a párt álláspontjának fordultával ő élte a forradalmat a *Szabad Népb*en október 28-án.

Ezek az írások keresztülmentek a

szerkesztőségi kontrollon, részben felkérésre készültek, nagyobb részt névvel nem jegyzett cikkek voltak, amelyekbe a szerkesztés során mások is beledolgoztak. A forradalmat üdvözlő október 28-i vezércikket, amint azt a kötet példásan alapos jegyzetanyagából tudjuk, éppenséggel Horváth Márton formálta vezércikké, ő élesítette, keményítette, miután erre a pártközpontból telefonáló, a pártálláspont változásáról tájékoztató Harszti Sándor felkérte.

Ekkoriban a pártálláspont nem egy vonal volt, hanem széles sáv, és abba minden belefért, amit akkor Pándi írt. Amikor aztán a sáv ismét vonallá szűkült, az eltérő pártálláspontok egy részének képviselőitől visszamenőleg retorzió járhatott. A több hónapi szilenciumra ítélt Pándi esetében is ez történt.

A lényeg az, hogy 1956-ban a legőszintébb és legkeményebb sztálinistákból is kitörhetett a forradalmi szabadságszeretet, hiszen szerették ők a szabadságot sztálinistaként is, csak abban a gondolatban éltek, hogy a magasabb fokú szabadsághoz a terroron keresztül vezet az út. 1956 revelációja az volt, hogy ez nem kegyetlen szükségszerűség, hanem kegyetlen tévedés volt, és vezet út valamilyen valóságos népi demokrácián keresztül is a szabadság világába.

Ezt cáfolta a forradalom sorsa, az ország megszállása, a vérengző megtorlás. A forradalom platformján nem volt cselekvési lehetőség, csak belső vagy külső emigrációban lehetett szemlélni tehetetlenül a történéseket. Akik lelki, morális vagy egzisztenciális kényszerből nem vállalhatták a passzivitást, visszatértek arra az álláspontra, hogy a diktatúra történelmi szükségszerűség, ha nem is szük-

ségszerű (sőt nem is fenntartható) annak 1956 előtti mértéke.

Csak hogy ez a szükségszerűség már nem az a szükségszerűség volt. Ezt nem lehetett rövid átmenetnek tekinteni, elméletileg levezetni, forradalmi gyorsaságú társadalmi változásokhoz kötni. Ezt a diktatúrát egy konkrét nagyhatalom diktálta, hosszú távra, és nem mutatkoztak a társadalom minőségi, a kommunizmus felé mutató átalakulásának a jelei. Viszont annál inkább mutatkozott a polgári demokráciák életszínvonal-beli fölénye és annak itthoni demonstrációs hatása.

A társadalomban kettős mérce alakult ki. Egyrészt a korábbi és még korábbi borzalmas, halállal és félelemmel teli állapotokhoz, nyomorúsághoz, háborús világhoz mérték az ország állapotait. Másrészt pedig a Nyugat életszínvonalához és szabadságfokához. A rendszer szempontjából az egyik mérce pozitív, a másik negatív eredményt mutatott. A régi világ egyre távolodott, egyre kevésbé érintette a felnövő évszázadokat, a nyugati világ életszínvonalától pedig a magyar világé egyre távolodott. Ily módon a pozitívum súlya egyre kisebb, a negatívumé egyre nagyobb lett.

Minden lépés, amellyel a rendszer szűkítette a szakadékot a nyugati és a hazai világ szabadságfoka között, a kritikus és ellenzéki megnyilvánulások terét tágította ki, a polgári hangokat erősítette fel, a rendszer fedőideológiájának leleplezését könnyítette meg. Minden lépés, amely ezt a szakadékot növelte, rontotta a rendszer mérlegét az egyre jobban megközelíthető, egyre jobban megismerhető Nyugattal szemben.

Ez a folyamat állandó frusztrációban tartotta a rendszer szellemi

képviselőit. Annál inkább, minél inkább hinni akarták, hogy a rendszer az, aminek mondja magát, és arra tart, amerre az a minőségileg új világ van.

Pándi Pált 1957-ben vonták be a kultúrpolitika szűkebb tanácsadói körébe. Kardos András szavai szerint: „Alapvetően Aczél vonalát kellett »szolgálni«, neki kellett aládolgozni, sőt ezt a paternalista, nemigen elvszerű kultúrpolitikát kellett ideológiailag aládúcolni. Hogy ez közel állt apám alkatahoz, abba belejátszott az állandó »harckészültség« lelkiállapota is, mely '44-ből, a sztálinizmusból és az eltagadott '56-ból táplálkozott.”

Amennyire közel állt ez Pándi alkatahoz, annyira távol is, hiszen ő az elvszerűség intellektuális és morális imperatívuszában élt. Folyamatosan és egyre keserűbben ostromozza Aczél és mások, az egész rendszer elvtelenségét, miközben ezt az ostromozást szigorúan és pártszerűen kizárja nyilvános megszólalásaiból, írásaiból, hiszen számára a pártszerűség is az elvszerűség egyik dimenziója. Eközben létfontosságúnak tartja mindazt, amit Aczél a maga paternalista és elvszerűtlen módján a magyar szellemi életben elért.

Pándi és Aczél levelezése adja a kötet törzsanyagát.

A levelezés rögtön az elvtelenség felhánytorgatásával kezdődik: „Én nem tudok belenyugodni abba, s elvtelennek is érzem, hogy egy lapban, ahol nincs helye magukat ma is kommunistáknak valló íróknak, ott nem hogy megjelenik, de diadalkapuvál fogadtatik Csathó Kálmán, szinte kritikátlan dicséretet kap a katolicista Toldalagi Pál, ír Szekula Jenő, cikk

jelenik meg a párbajozó Herczeg Ferencről, s a lap egy korábbi szakaszán valóságos melegágya volt a Heltai-stb. kultusznak.” Ezt 1959-ben írja, amikor Aczél kívánságára elemzi az *ÉS* és a *Kortárs* tartalmát. Az *ÉS* egyrészt keményen képviseli a „kommunista elviséget”, másrészt „elvtelenül” szélesíti a nyilvánosságba bevont, publikáló és megbecsülést tapasztalva megjavult közérzettel alkotók körét. Éppen ez Aczél célja és feladata.

Pándi – például Király Istvánnal ellentétben – antikarrerista volt. Király naplójából kitűnik, mennyire reszketett minden pozícióért, stallumért, címért és kitüntetésért. Ehhez képest Pándi több levélben könyörög 1969-ben Aczélnek, hogy ne adjanak neki Kossuth-díjat. Az ELTE Kari Tanácsában a hat Kossuth-díjra javasolt közül ő kapta a legkevesebb szavazatot. A 45 szavazóból 27-en nemet mondtak rá, vagy tartózkodtak. Azzal érvel, hogy ha ezek után mégis megkapná a díjat, az ellehetetlenítené a helyzetét a bölcsészkaron. Hiszen a szakmai, akadémiai közvéleménnyel szembemenve a hatalom tünteti ki, s a hatalom melletti kiállása attól kezdve önérdékű kiállásnak látszódná.

Egy őt kedvelő és féltő tanítványa felkereste őt azzal, hogy nagyon rossz lenne, ha azt a díjat megkapná. Így indokolt: „Magát annyian utálják, félttem magát.« Jó, mi?! Én mondtam neki, amit mondani kell, de a szava-

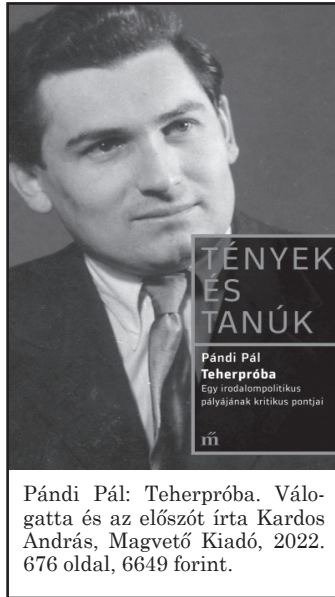
in éreztem, hogy őszintén beszél. Ez a realitás, Gyuri! Vállalom az utálatot, gyűlöletet, amíg az a meggyőződésem, hogy helyesen cselekedhetek a... (abbahagyom, mert ebből frázis lesz). De minek gyűjteni a parazsat a fejemre? Meghatványozni a gyűlöletet? Én nem vagyok díjra-hiú. Én bizalomra-hiú ember vagyok.”

A díjat megkapta. Az őt féltő tanítványának mondta, „amit mondani kell”. Nem azt, amit gondolt. Ami a realitás. Nem állt módjában a tanítványa őszinteségét őszinteséggel viszonzni. A realitás az volt, hogy abban a társadalmi közegben, amelyben a fedőideológiától független belátás volt a lojalitás alapja, a fedő-

ideológia profétáit, akiknek ráadásul hatalmi, repressziós erőt tulajdonítottak, s akit a hatalom kitüntetően kezelt, sokan gyűlöltek, vagy ami még rosszabb, utálták – a belátók közül is.

Ezt a sorsot Pándi emelt fővel vállalta. A vállalást azért nyilván megkönnyítette, hogy az utálatnak ellensúlya is volt. Pándi szuggesztív előadó volt, a tehetsége nem párologott el, az oktatói felelősségtudata magasra emelte előadásainak színvonalát, ezért nemcsak utálói, hanem lelkes hallgatói is elég sokan voltak, többek között e sorok írója.

Pándi nem habozott lemondani címekről, funkciókról, ha erre elvi oka volt. Például a tanszékvezetésről akkor, amikor a tanárképző főiskolákat betagolták az egyetemekbe. Csak a

Pándi Pál: Teherpróba. Válogatta és az előszót írta Kardos András, Magvető Kiadó, 2022. 676 oldal, 6649 forint.

Kritika elvesztése fájt neki, mert az szívügy volt. Egy szűkebb körű orgánus, amelyben nem kell a „marxista centrumnak” milliós olvasótábor előtt hadakozni tízezres olvasótábort érdeklő narodnyik, revizionista, polgári stb. stb. téveszmékkel, balos és jobbos elhajlásokkal.

A „marxista centrum” kulcsszó volt Pándi számára, de a valóságban nem jelentett semmi egyebet, mint politikai centrumot, egyensúlyozó politikai vonalvezetést. Semmilyen marxista irányzatnak nem felelt meg, nem volt filozófiai, szellemi háttere, nem születtek említésre méltó művek, amelyek „marxista centrumot” képviseltek volna. Egyáltalán, a Kádár-korszak marxista irodalmából csak az maradt fenn, az bizonyult valós értéknek, amely alkotóit a rendszer ellenzékébe vezette, azután pedig kivezette a marxizmusból. Lukács Györgynek a Kádár-korszakban írott művei egyáltalán nem álltak semmilyen centrumban. Esztétikáját el lehetett választani a közvetlen politikai implikációktól, az ontológiáját szintén, a proletárdiktatúrának a proletárdemokráciába való átmenetét sürgető, mély, intézményes politikai reformot követelő írásai pedig ugyanúgy az ellenzékhez vezették volna el őt, mint a tanítványait, ha nem csontosodott volna bele a bolsevik mentalitás, a hatalomnak pedig nem lett volna olyan erős érdeke, hogy – elvtelesen – integrálja őt.

A művészeti életről szóló 1972-es feljegyzésében írja Pándi: „Nekünk volt elképzelésünk arról, mi a művész feladata egy szocializmust építő társadalomban, ha rossz vagy egyenetlen a politikai irányítás. De mi a művész helye és helyzete a társadalomban, ha

a főpolitikai irányítás elismerten jó?! Ha a művészet nem arra kényszerül, hogy a politika ellenében fogalmazza meg az igazságot? Hogyan válik a művész egy jó főpolitika viszonyai között a valóság mély összefüggéseinek értőjévé? Hogyan lehet viszonyaink között a művészt a belső társadalmi-erkölcsi-szellemi-politikai mobilitás hajtóerejévé emelni? El kellene jutnunk a művészet és a művész új típusú helyzetének és új szabású funkciójának megfogalmazásáig. De ehhez kollektív gondolkodás kell.”

Ez jó példa arra, hogy a pártállam megoldhatatlan szellemi feladatokat tűzött maga és szellemi képviselői elé, amelyek megoldatlansága az olyan igényes és morális embereket, mint amilyen Pándi volt, folyamatosan frusztrálta. A „kollektív gondolkodás” szükségessége itt kiterő szöveg, hogy ne kelljen folytatni egy folytathatatlant mondatot.

A jelentős művek, a „nembeli objektívációk” – lukácsul mondván – a nembeli problémákig érnek föl, mindenféle „főpolitika” fölé emelkednek egyrészt, másrészt a nembeli problémák mindenféle főpolitikában benne vannak problematikus elemként, és okot adnak az adott világhelyzet, országhelyzet, országpolitika kritikájára lényegi pontokon. A művészet eme funkciójának megkérdőjelezése a művészet lefokozásával egyenlő. A pártállam kultúrpolitikájának pedig éppen az volt a feladata, hogy a művészetet ettől a funkciótól távol tartsa, miközben nem lefokozott, hanem éppen felfokozott, minőségi művészeti életet kívánt fenntartani. Ebben a feloldhatatlan dilemmában őrlődött Aczél, Pándi, Király és mindenki, akit a cinizmus és igénytelenség nem óvott meg az őrlődéstől.

Ugyanebben az évben egy másik feljegyzésben ezt olvassuk: „Híve vagyok annak, hogy minden érték érvényesüljön a művészetben, de nem vagyok híve annak, hogy minden ideológia érvényesüljön az ideológiai életben. A művészetben van »pluralizmus«, az ideológiában nincs, illetve az ideológiai pluralizmus érvényesülésének (ami a marxizmuson kívüli koncepciókat illeti) legfeljebb korlátozott teret engedhetünk (egyház stb.). Ha a szellemi életben kialakul az ideológiai pluralizmus, azt tüstént követi a politikai, s ez a mi jelenlegi viszonyaink között kiszámíthatatlan következményekkel jár.”

Ez egy mélységesen antimarxista és antilukácsista gondolat, amitől még életképes lehetne, de nem az. Hiszen a mű világnézetet implikál akkor is, ha nem deklarálna világnézetet. Pándi voltaképpen azt akarja mondani, hogy az ideológiai pluralizmus maradjon meg a művek implikációjában, ne legyen explicit, szervezett, közvetlenül hatóképes, mert az a rendszert veszélyezteti. Ami kétségtelen.

Pándi elvileg és részben gyakorlatilag annak a híve volt, hogy jelenjenek meg azok a művek is, amelyek nem marxista világnézetet implikálnak, viszont a marxista kritika „tegye helyre” ezeket, mutassa ki bennük ezt a marxizmustól távoli világnézeti implikációt. Vagyis tegye azt, éppen azt, amit a rendszer érdekében el kell háritani.

Ily módon Pándi legbelső szívügye, a marxista kritika is lehetetlen helyzetben volt, hiszen a következetes marxista elemzés egyrészt feljelenítés értékű lett volna, másrészt éppen azt tudatosította volna az olvasóban, aminek nem lett volna szabad tudatosulni benne. Ráadásul meg kellett

volna határozni a művek olvasatát, miközben a kritika hatóköre és hatáslehetősége elenyésző a művekéhez képest.

Pándi folyvást panaszolja a marxista kritika gyengeségét, hiányos jelenlétét.

„Most értesültem arról, hogy cik kem nyomán a Magvető Kiadó leálította Mészöly könyvének kiadását. Ez az intézkedés, ennek konzekvenciái a marxista kritika hátba támadását jelentik. Ha a bírálatot ilyen jellegű adminisztratív intézkedések követik, akkor oda jutunk, hogy senki sem fog vállalkozni keményebb kritikai cikkek írására. *Az atléta halála* c. Mészöly-regény nyugodtan megjelenethető – ennél sokkal negatívabb írások is megjelentek már. A regénynek egyébként semmi közvetlen politikai ütése nincs a rendszer ellen.” Ezt 1963-ban írja Pándi Aczélnak. Pándi kritikája nem *Az atléta haláláról*, hanem *Az ablakmosóról* szólt. Amelynek folyóiratközléséért megrovás járt, a színpadról leparancsolták, kiadásáról szó sem lehetett. Pándi cikke tehát azzal a művel kapcsolatban, amelyről írt, egybeesett „adminisztratív intézkedésekkel”. Pusztán az ellen tiltakozott, hogy egy másik mű sorsára is hatással legyen az az írás; azt gondolta csak a marxista kritika hátba támadásának, hogy a kritikából egy szerző általános megbélyegzése következzen.

A levél megírása utáni három évben Mészölytől csak gyerekmesék jelentek meg – alighanem Pándi kritikájától függetlenül. *Az atléta halálát* csak három évvel később adták ki. A két mű között Pándi véleménye szerint az volt a különbség, hogy *Az ablakmosó* nak volt közvetlen politika ütése, *Az atléta halálának* pedig nem. Pándi

évtizedes kritikai harca Mészölyvel azt igazolta, hogy az egész életmű közvetett „politikai ütését” és az ütés közvetlenné válásának veszélyét ő is érzékelte.

Pándiban a hatalomban lévő, a szellemi élet embereinek sorsát befolyásával befolyásoló embert látták a szellemi életben, ő pedig az üldözött embert és háttérbe szoruló eszme képviselőjét látta magában. Egyrészt elkötelezetten vállalta és igényelte is a külvilág által neki tulajdonított szerepet, az „őrjárat elkötelezettséget”. Őrjáráként, olykor igen keményen figyelmeztette Aczélra arra, mit helyes és nem helyes megjelentetni, kit kellene különböző pozíciókba kinevezni, megtartani vagy eltávolítani, hol keletkeznek ellenséges gócpontok; és morális kötelességének tartotta, hogy a hatalom döntéseit képviselje, miközben azt is, hogy a döntés előtt álló, vitatott kérdésekben nyilvánosan is képviselje a maga álláspontját.

Mindkettővel kapcsolatban van személyes élményem.

1977 novemberében meghalt Bretter György, a Romániában ellehetetlenített jelentős filozófus, aki Garaudy és a Lukács-tanítványok „reformmarxizmusának” és Camus „militáns egzisztencializmusának” nyomvonalán írta meg az emberi létezés alternatíváiról szóló paraboláit. Pándi ekkor a *Bánk bán*-ról tartott (kiváló) speciális kollégiumot. Az egyik óra végén Nagy András (író, színháztörténész) „műsoron kívül” megkérdezte, miért nem közölt Pándi lapja, a *Kritika* nekrológot Bretterről. Pándi mondta haraggal és szenvedéllyel, „amit kell”: a magyar állam mindent megtett Bretterért, amit tehetett, minden feltételt biztosított a gyógykezeléséhez, aki azt kérdezi, hogy miért nem jelent

meg róla nekrológ, az nincs tisztában a magyar állam helyzetével. (Bretter Zoltántól úgy tudom, hogy a magyar állam igen keveset tett az apjáért, de ez itt mellékes.)

A másik példa: Az ELTE nagy előadójában a reformkori irodalomból kitérve Pándi az évfolyam nyilvánosságára előtt leszögezte véleményét a tanárképzés akkor még vita alatt álló, de Pándi szerint katasztrófális irányba tartó reformjáról. És ehhez hozzátette: remélem, van olyan jó a miniszterünk, hogy holnap már tudni fogja, amit én itt ma elmondtam.

Ezzel nevelte az „információs” hálózatok helyeslésére, a benne való részvétel elfogadására a hallgatókat, miközben közvetlenül, hivatalosan is, informálisan is mondta, írta a véleményét a tanárképzés reformjáról nemhogy a miniszternek, de a miniszter pártbéli feletteseinek, a legmagasabb döntéshozóknak is. (Persze, hiába mondta, mint ahogy többnyire javaslatát sem követték, intéseire sem hallgattak.)

Az üldözött Pándi így beszél: „Én abbahagytam a Petőfi-kutatást, ilyen etika nélküli tudományos közéletben nem tudok dolgozni egy államilag fizetett csapat ellenében. Engem a magyar Petőfi-kutatás kiebrudalt a »szent körből«.”

Az üldözött eszme szószólója pedig így szól föl: „Olyan helyzetben, amikor a nem marxista vagy marxizáló nézeteknek fórumai vannak, állandóan érezzük az irányítás visszafogó intencióit – a marxista álláspont képviselőivel kapcsolatban. Azt, hogy »ne legyen zűr«, ne legyen »botrány«, »vihar« stb., többnyire olyankor halljuk, amikor már elhangzottak az opposíciós nézetek – a marxistákon lenne a válaszolás sora... Nem lehet egyet-

érteni azzal sem, hogy az ideológiai élet néhány kulcspontján, a vezetés oda-nem-figyelése következtében is, nem marxista nézetek nehéztüzérsége alakul ki. Az Irodalomtudományi Intézet becsületes, marxista gárdáját is nehéz helyzetbe hozza az a tény, hogy a különböző nem marxista (narodnyik, revizionista, strukturalista stb.) irányzatoknak valóságos tudományos háttérbázisa az intézet, ahol többé-kevésbé békésen élnek egymás mellett a különböző irányzatok – konzervativizmustól a strukturalizmusig. Érdekes módon, azon a poszton, ahol a legnagyobb állami támogatást kap az irodalomtudomány elmélete – nincs komoly bázisa a Lukács realizmusát védő és fejlesztő álláspontnak.” „...vezetés nem volt eléggé elvi, következetes, s noha sikerült az emberi kapcsolatok kiépítése, nem sikerült eléggé elvi tartalommal megtölteni e kapcsolatokat. A párt- és állami irányításban érvényesült egyrészt egy túlzottan taktikai törekvés, másrészt egy nagyfokú engedékenység.”

Mindez következik abból, amit írtunk, hogy tudniillik a társadalom beletörődő nyugalma azon alapul, hogy a rendszer nem helyezkedik ideológiai, elvi alapokra. Aki a dekórumként szolgáló alibi ideológiát komolyan veszi, megválaszolhatatlan és kínos kérdések elé állítja a politikát, s ezért az ellenzékben köthet ki. Ellenben mindenki – tehát minden ideológia képviselője – velünk van, amíg nincs közvetlenül és nyíltan ellenünk. Tehát ezeknek alkotói teret kell kapniuk, hogy ne is forduljanak ellenünk.

Több olyan keserves, eldurvult vita is volt Aczél és emberei (Pándi,

Király, Rényi Péter, Kardos György) között, amelyben a szemben álló felek egyaránt úgy érezték, hogy kiszolgáltatották őket a másoknak, kicsavarták a kezükből a tollat, nem engedték megvédeni a becsületüket. Aczél olykor azzal csitítja az egyik sértett felet, hogy a másik kezéből is hánszor kicsavarta már a tollat.

„Apám élete utolsó éveiben egyre keserűbb lett, egyre inkább befelé fordult. Elhagyatták vele a *Kritikát*, a felsőoktatási vita okán lemondott a tanszékvezetésről, a *Népszabadság* szerkesztőbizottsági tagjaként rosszul érezte magát. Belement, nagyon szerencsétlenül, a tankönyvvitába. Aczél bukott, Pándi egyre magányosabbá és komorabbá vált. [...] Minden pórusában érezte, szerintem már '85-ben is, hogy vége az ő rendszerének. Jóval előbb tudta, mint én.”

Aczél György pedig így beszélt róla a *Rejtőzködő legendárium* számára készült, de letiltott interjújában. „Ha Pándi költő lett volna, azt lehetett volna mondani rá, hogy a boldogtalanság költője volt, egész életében. [...] '86 karácsonyán följött hozzám. És én megmondtam neki: te meg fogsz halni, mert egyszerűen nem lehet ilyen boldogtalanul élni. Sivár és örömtelen életet élt, minden tekintetben. Sugárzott belőle a reménytelenség...”

Pándi valóban meg is halt pár héttel később. De nem igaz, hogy boldogtalanságra született. Éppen a 44-es naplójából, legkorábbi írásából látjuk, hogy mennyire nem. Pándi a komolyan vett kommunistaságába és a rendszer komolyan vett szolgálatába boldogtalanodott bele.